

ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ВЕТЕРИНАРИЯ ХИЗМАТИ ТАРИХИ

DOI: 10.5281/zenodo.11127786

Джамила Бадридиновна Сайфудинова

Ижтимоий-гуманитар фанлар, жисмоний маданият ва спорт кафедраси катта
ўқитувчиси

Аннотация: Ўзбекистон чорвачилигининг ривожланишида ветеринария хизмати муҳим аҳамият касб этади. Унинг тарихини ўрганиш эса соҳа ходимларини ватанпарварлик руҳида тарбиялаш билан бирга тарихимизнинг кўп қиррали, сермазмун ва ибратли эканлигидан далолат беради. Ўрта Осиё халқларининг ҳаётида 1X-XII ва иккинчи XIУ-XУ асрларда мавжуд илмий адабиётларда ветеринарияга оид маълумотлар, тарихий манбалар соҳа тарихини илмий жиҳатдан тадқиқ этилишини талаб этади.

Калит сўзлар: Илк Уйғониш даври, иккинчи ренессанс даври, учинчи ренессанс пойдеворини барпо этиш, ветеринария хизмати, халқ табобати, Ибн Сино “Ҳайвонлар” асари, махсус яйловлар, отлар тўғрисида рисола, касалликлар белгилари, даволаш йўллари, қўлёзма манбалар.

Буюк аждодларимизнинг бой илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш мақсадида юртимиздан етишиб чиққан алломалар қаламига мансуб асарларни халқимизга етказиш юз мақсаддан иборат бўлган 2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясининг 73-мақсад ва вазифаларида ўз ифодасини топган. Мазкур вазифалар “Янги Ўзбекистон-Учинчи ренессанс” шиори остида халқимиз чорвачилиги ривожига муҳим аҳамият касб этган, лекин унинг тарихи деярли ўрганилмаган ветеринария хизматига оид юзлаб маънавий меросимиз дурдоналарини ҳам тадқиқ қилиш ва тарғиб қилишни талаб қилади.

Зеро, учинчи ренессанс бунёдкорларини ветеринарияга оид бой меросимиздан баҳраманд қилиш соҳа ривожига таъсир қилади, ёш кадрларни

ватанпарвар, ўз касбига садоқат ва масъулиятлик руҳида тарбиялашда маънавий қувват бахш этади.

Ўзбекистонда халқ ветеринария табобати тарихи тўғридан-тўғри яхлит ҳолда ёзилмаган бўлсада, бу ҳақда ноёб ва қимматли муҳим ветеринария тарихига доир маълумотларни ўрта асрларда яшаб ўтган йирик шарқ олимларининг асарларидан олишимиз мумкин. Абу Али ибн Синонинг “Тиб қонунлари”да¹, Абу Райхон Берунийнинг бир қатор нодир асарлари², машҳур олиму-уламолар асарларида нафақат жамият ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маърифий маданият соҳаларига доир, балки медицина, халқ табобати, ветеринария тарихига доир ноёб ва қимматли тарихий маълумотларни ўрганиш мумкин. Буюк қомусий олим Абу Али ибн Синонинг “Тиб қонунлари”да нафақат инсонлар учун турли-хил касалликлар, уларнинг белгилари ва даволаш усуллари, воситалари, доривор ўсимликлар, гиёҳлар ва уларни тайёрлаш йўлларинигина эмас, балки ҳайвонлар учун ҳам халқ табобати, ветеринария хизмати салоҳияти ҳақида ажойиб маълумотлар, маслаҳатлар берган, унинг услуби ва услубий йўналишлари ҳақида қимматли йўл йўриқлар кўрсатилган.

Абу Али ибн Сино ўзининг “Тиб қонунлари” 1-китобидаги “Иккинчи фан”, “Учинчи таълим” бобида “Касаллик белгилари ва уларнинг юз бериши ҳақида”, ушбу китобнинг “икинчи жумла, ўн биринчи фаслида” “Ҳайвонлар сийдиги ва у билан одамлар сийдигининг фарқи ҳақида”ги боби ва бошқа фаслларида касалликни аниқлаш ва даволанишнинг ҳамма имкониятларини илмий асосда таърифлаб берган³. Халқ табобати, медицина ва ветеринария хизмати масалаларига доир ноёб маълумотларни Ибн Синонинг бошқа асарларидан ҳам кўплаб олиш ва фойдаланиш мумкин⁴. Масалан, ибн Сино ўзининг “Ҳайвонлар” номли китобида тўрт оёқли ҳайвонлар (чорванинг барча тури-С.Ж.) тўғрисида, уларнинг соғлиқ-саломатлиги, маҳсулотининг сифати, инсонлар учун зарур томонлари, ҳайвон турларининг бир-биридан фарқи, касаллиги, даволаш усуллари, семиртириш, чидамлилиги ҳақида кўплаб фойдали маълумотлар беради.

Барча ҳайвонларга таъриф берар экан, уларни семиртириш осонлигига эътиборни қаратади, яъни, “от, хачир ва эшакларни сув ичириш семиртиради. Қормол тиниқ сувдан ичади. Отлар ва туялар тиниқ сувни туёғи билан лойқатадида кейин ичади⁵.” “Тўнғиз лойга ағанаса ҳам семираверади⁶”-деб ёзади.

Абу Али ибн Сино ўша китобнинг яна бир жойида чорва маҳсулотларини кўпайтиришнинг яна бир услуби ҳақида ўз фикрларини беради: “Майда молларни тез-тез суғориб туриш семиртиради. Туз уларни сергушт ва саломат қилади ва ташна қилиш билан кўп сув ичишига ёрдам беради⁷.” “Улардан сут эмизадиганига туз едирилса,-деб ёзади ибн Сино- кўп сут берадиган бўлади; оч қолдирилиб бирданига ем берилса, кўп сув ичади ва тез семиради⁸.” Яъни, “Кечки пайтда молларни ўтлатиш уларга фойдалироқдир⁹”-деб ёзади ибн Сино ўз ҳикматларида. Бундай ноёб халқ ветеринария табобати тарихига оид маълумотлар машҳур энциклопедик олим, халқимизнинг буюк фарзанди Абу Райхон Беруний фаолиятида, унинг ўрганилмаган кўплаб нодир илмий асарларидан ҳам топишимиз мумкин¹⁰. Унинг 5-та китобдан иборат “Қонуни Маъсудий” тўплами ветеринария табобатига доир қонун, қонуниятлар, категориялари, функцияларининг илмий–назарий тамойилларини ўрганишда кўл келса, унинг “Китоб ас-Сайдана фи-т-тибб” (қисқача Сайдана)¹¹ асарида эса ўрта асрларда доиршуносликнинг қимматли манбаи сифатида намоён этади. Бу асарлар чорвачиликда халқ ветеринария табобати соҳаси учун муҳим аҳамиятга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу асар Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” дан тубдан, яъни доривор воситаларнинг (чорва учун ҳам-С.Ж.) таъсир кучи доираси, туб мазмун-моҳияти билан фарқ қилади¹². Асарда Абу Райхон Беруний ўзи таъкидлашича араб, грек, Сурия, Ҳиндистон, Эрон, Хоразм, Сўғдиёна, Турк ва бошқа халқлардан номлари билан ишлатиладиган қарийб 4500 хил доривор, шифобахш (жумладан чорва ҳайвонлари учун ҳам-С.Ж.) ўсимликлар, ҳайвонлар, минираллардан олинadиган дори-дармонлар номларини (терминалогия)

аниқлаб, доришунослик тарихига ҳам эътибор беришга муваффақ бўлганлар¹³. Бу эса ҳозирги кун учун ҳам ўз моҳиятини йўқотмаган.

Бу асарни ёзишда Абу Райхон Беруний қарийб 250 дан ортиқ турли йўналишдаги асарлардан фойдаланган. Шифобахш ўсимликлар, ҳайвонлар, минераллар ва турли хил махсулотларнинг шифобахш дориворлигини халқ орасида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ табобатида фойдаланиб келаётганликларини ҳам аҳоли ўртасидан сўраб-суриштириб, амалий жиҳатдан ишлатиб кўриб фойдаланишга тавсия этган.

Чорва моллари учун ҳам фойдали дориворлар ва уларни ишлатиш йўллари ҳақида қимматли маълумотларни “Сайдана” асарида кўплаб учратиш мумкин.

Ўзбекистонда халқ ветеринария табобати тарихи хусусидаги ноёб ва қимматли тарихий ва манбавий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни Амир Темур ва Темурийлар даврида ёзиб чоп этилиб, ҳозирги кунгача етиб келган кўплаб тарихий асарларидан олишимиз мумкин. Амир Темур тузукларида чорвачиликка доир ноёб ва қимматли тарихий маълумотларни олиш мумкин. Амир Темур қонуний тартибга эга бўлган асарида чорва моллари ҳақида (мулк, бойлик мақсадида ва айниқса отчилик (йилқиччилик) тўғрисида алоҳида эътибор бериб, йилқиччилик зоти, зотли яъни, арабий, арғумон хиллари ҳақида, йилқиччиликда халқ табобати, ветеринария хизматини яхшилаш, улардан унумли фойдаланиш усуллари ҳақида маълумотларни кўплаб олишимиз мумкин). Амир Темур йилқиччилик, туячилик, қорамолчиликни озиқ-овқат махсулотлари сифатида қарасада, отчилик ва туячиликка эшак, хачирчиликка алоҳида эътибор беради. Нафақат уларни кўпайтириб махсус яйловлар ташкил этиш, балки махсус билимга, амалий тажрибага эга бўлган йилқи, туя боқарлар, сайислар ветеринария илмидан кенг билимга эга бўлган мутахассилардан кенг фойдаланган, уларни тарбиялаб, билим беришга жиддий эътибор берган. Йилқиччиликка махсус зотли отларни боқишга яйловлар ташкил этиб, ҳарбий отларни тайёрлаганлар, ана шу бақувват, чидамли отларда қарийб 800 минггача ҳарбий ҳаракатга жалб қилинган ҳарбий кишилар¹⁴ бир мамлакатдан иккинчи

мамлакатга тез ва ташкилий жиҳатдан уюшган ҳолда ҳарбий талабга мувофиқ кўз илғамас ҳолатда ҳаракат қилишга муваффақ бўлиб ғалабадан-ғалаба эришганлар.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Амир Темур бирон бир мамлакатга ҳарбий юриш қилмоқчи бўлса, у нафақат ҳарбий жангчи ва зобитларини, амалдору-хизматчиларини умуман ҳарбий юришда иштирок этадиган барчани, транспорт сифатида фойдаланадиган йилқи, пода, эшак, хачир, туя ва бошқа ҳайвонларни халқ ветеринария табобати кўригидан ўтказган. Ҳарбий кўшинлардан сон жиҳатидан қарийб 3 марта кўп бўлган отлар¹⁵ни, озиқ-овқат учун миллионлаб кўйларни боқиб етиштирган.

Бунинг учун албатта турли хил касалликлар тарқалмаслигининг олди олиниб, мутахассислар тайёрланган. Шу сабабли буюк Соҳибқирон ўз тузукларида “касалликлар учун шифохона кўрдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинлансинлар¹⁶”-деб ёзишда шу ҳолат аниқким албатта табиблар тайинласинлар” деб мамлакатда “медицина, ветеринария мутахассислар тайёрлайдиган халқ ветеринария табобати илмидан ҳарбардор қилинадиган ўқув масканлари мавжуд бўлган.

Ўзбекистонда халқ ветеринария табобати тарихи ўрганилиш даражасини аниқлашга доир қимматли тарихий маълумотларни темурийлар ва улардан кейинги буюк ватанимизнинг фарзандлари бўлган олим ва мутахассислар томонидан ёзиб қолдирилган ва ва ҳозирги кунда ўзбек ва рус тилларига чоп этилган кўплаб асарлардан олишимиз мумкин¹⁷. Жумладан, Гиёсиддин Алининг “Темурнинг Ҳиндистонга юриши кундаликлари” (1399-1403 йил), Низомиддин Шомийнинг “Зафарномаси” (1404 йил ёзиб тугатган); 1424-25 йилларда ёзиб тугатган Шарофиддин Али Яздийнинг шу номли асари; ундан ташқари тарихий-географик аҳамиятга эга бўлган 1412-1425 йилларда тузган Ҳафиз Абрунинг ҳам шу номли асари, ижтимоий тарихий аҳамиятга эга бўлган фундаментал 1470-йилда, 1480 йилда ёзиб 1480 йилда эса қисман ўзгаришлар киритган Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи Садайн” номли асари, Мирхонднинг умумий

тарихий йўналишидаги асари, 1524 йилда ёзиб тугатган. Мирхонд невараси Хондамирнинг асари¹⁸ ва айниқса Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг асарлари¹⁹ Ўзбекистонда ўрта асарларида ва ундан кейинги даврларда ветеринария тарихини ўрганилиш даражасини аниқлашда илмий ва назарий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир.

Юқорида кўрсатилган тарихий-манбавий аҳамиятга эга бўлган асарлари ичида Заҳириддин Бобурнинг “Бобурнома” асари, Бобурнинг қизи Гулбаданбегимнинг “Хумоюннома” асарлари ажралиб туради. Заҳириддин Бобурнинг “Бобурнома” асарида Фарғона водийсининг кўркамлиги, гўзаллиги, турли хил меваларга бойлигини батафсил баён қилар экан, ўлкада чорвачилик тараққий этганлиги, турли-хил хонаки ва ёввойи ов қилинадиган кийиклар, паррандалар, буғулар кўплиги аҳолини моддий бойлиги, соғлиқ-саломатлиги манбаи деб ҳисоблайди²⁰. Шу билан Бобур Мирзо Фарғона тоғларида бошқа юртларда бўлмайдиган ноёб доривор ўсимликлар, жумладан “Ябрух ас-санам” номли, халқ уни “айиқ ўти” ҳам деб таърифласада у “Меҳри-гиёҳ” деб оғир касалликларни даволашда ишлатади²¹-деб ёзади.

Боборийлар сулоласининг йирик вакили Шоҳжаҳон даврида ёзилган 55 бобдан иборат отлар хусусидаги “Фараснома” - рисолада 29 тадан ортик минатюра расмларда отлар тавсвирланган. Рисолада отларни ўрганиш, яхши ва ёмон белгиларни аниқлаш ҳамда касалликларини даволаш хусусидаги маълумотлар Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлғезмалар бўлимида сақланмоқда.

Умуман олганда ўлкамизда халқ ветеринария табобати илми тарихига доир тарихий маълумотлар берадиган тарихий асарлар, Темурийлардан кейинги даврларда ҳам араб, форс тилларида ёзилиб, кўплаб ўзбек, рус, тожик тилларига таржима қилинган. Ҳозирги даврда ҳам мавжуд асарлар кўпчиликини ташкил қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “ 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 28 январь 2022 йил ПФ-60 сонли Фармони
2. Абу Али ибн Сино “Тиб қонунлари” V-VIII томли 1-китоб, Тошкент “Фан” 1983 й; “Ҳикматлар” Ўзбекистон, Тошкент 1980 й; “Ўғитлар” Ёшгвардия, Тошкент 1980 й;
3. Абу Райхон Беруний “Фармаконгнозия” (Сайдана) танланган асарлар, Том-V, “Фан”, Тошкент 1974 й; ўшаники, танланган асарлар, Том-V; “Қонуни Маъсудий” “Фан”, Тошкент 1973 й; “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” Т, 1957 й; “Индия” Т, 1963 г;
4. Абу Али ибн Сино “Тиб қонунлари” 1-китоб, Тошкент “Фан” 1983 й, 221-290 бетлар;
5. Абу Али ибн Сино Бисотидан; Абу Али ибн Сино “Ўғитлар” Ёшгвардия, Тошкент 1980 й;
6. Абу Али ибн Сино “Ҳикматлар” Ўзбекистон, Тошкент 1980 й 97-100 бетлар;
7. Абу Али ибн Сино “Ҳикматлар” Ўзбекистон, Тошкент 1980 й 100-101 бетлар;
8. Абу Райхон Беруний “Қонуни Маъсудий” I-V китоблар, Танланган асарлар 5-том, “Фан”, Тошкент 1973 й; ўшаники, “Фармаконгнозия” (Сайдана) танланган асарлар, Том- IV, “Фан”, Тошкент 1974й;
9. Иванин М. “Буюк саркарда Чингизхон ва Амир Темур” “Фан”, Тошкент 1994 й, 187-бет;
10. “Темур тузуклари”, Тошкент 1991 й;
12. Ибн Арабшоҳ “Амур Темур тарихи” 1-2 китоблар Е.. Меҳнат 1992 йил Рюи Гонзолис де Клавихо “Самарқанддаги Амур Темур саройи сайёҳат кундалиги (1403-1406). Тошкент. “Санъат” журнали, 1990 йил №2-10 сонлари.

11. Мирзо мухаммад Ҳайдар “Тарихи Рашидай” Тошкент Фан
12. Хондамир “Ҳабиб-ас-сияр” Давлатшоҳ, Тазкироташ
13. Захириддин Бобур “Бобурнома”, 1-2 китоблар (русча) Тошкент-1984
15. Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Кўлёмалар бўлимида “Фараснома”- “От ҳақида китоб” 720/2199 рақами остида.
16. Алишер Навоий “Лисон ут-тайир” (Кўш тили) Тошкент 1984 й;
17. Кайковус “Қобуснома” Тошкент Истиқлол, 1994 й;
18. Салоҳиддин Тошкандий “Темурнома” Тошкент “Чўлпон” 1991 й;
19. Ҳайруллаев М.М. “Ўрта Осиёда илк ўйғониш даври манбалари” Тошкент-1994 йил,
20. Турғун Файзиев “Темурийлар Шажараси” Т, 1995ё;
21. Иброҳим Мўминов “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни” Т, 1993й;
22. Sayfudinova, D. (2022). TURKISTON ЎЛКАСИ ЧОРВАЧИЛИГИДА ВЕТЕРИНАРИЯ ХИЗМАТИ ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ XX АСРНИНГ БОШЛАРИ). *Science and innovation*, 1(C6), 254-258.
23. Sayfuddinova, J. (2023). FROM THE HISTORY OF ANIMAL HUSBANDRY AND NATIONAL VETERINARY SERVICE IN UZBEKISTAN. *Science and innovation*, 2(C4), 76-79.
24. Sayfuddinova, D. (2023). FROM THE HISTORY OF ANIMAL HUSBANDRY AND NATIONAL VETERINARY SERVICE IN HISTORICAL SOURCES. *Science and innovation*, 2(C11), 104-107.
25. Sayfudinova, D. B. (2022). From the history of veterinary service among central Asian peoples during the first and second renaissance periods. *European Journal of Agricultural and Rural Education (EJARE) Vol, 3*, 20-22.
26. Sayfudinova, J. (2023). FROM THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF THE NATIONAL VETERINARY SERVICE IN THE

LIVESTOCK INDUSTRY OF UZBEKISTAN. *Science and innovation*, 2(D12), 887-892.

27. Сайфудинова, Д. Б. (2022). ЎЗБЕКИСТОН ЧОРВАЧИЛИГИДА ХАЛҚ ВЕТЕРИНАРИЯСИ ХИЗМАТИ ТАРИХИДАН. *AGROBIOTEKNOLOGIYA VA VETERINARIYA TIBBIYOTI ILMIY JURNALI*, 1065-1070.

28. Sayfudinova, D. J. (2022). FROM THE HISTORY OF THE VETERINARY SERVICE IN ANIMAL HUSBANDRY OF THE TURKESTAN REGION (END OF THE XIX CENTURY BEGINNING OF THE XX CENTURY). *Science and Innovation*, 1(6), 254-258.

29. Марянина, Е. В., Дямина, Е. С., & Сайфутдинова, Д. Б. (2016). АТМОСФЕРОСТОЙКОСТЬ ПОЛИКАРБОНАТА. In *XX Менделеевский съезд по общей и прикладной химии* (pp. 435-435).

30. Сайфудинова, Д. Б. ТУРКИСТОН ЎЛКАСИ ЧОРВАЧИЛИГИДА ВЕТЕРИНАРИЯ ХИЗМАТИ ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ XX АСРНИНГ БОШЛАРИ).

31. Davlatov, R. V., & Khushnazarov, A. K. (2024). Diagnosis and chemoprophylaxis of rabbit eymeriosis. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 480, p. 03020). EDP Sciences.